

TRANSITIONELE KWETSBAARHEID ALS RISICOFACITOR VOOR VERSLAVINGSGEDRAG EEN INTERCULTUREEL KADER VOOR PREVENTIE EN INTERVENTIE BIJ JONGEREN

“TAKE ME ON A TRIP UPON YOUR MAGIC SWIRLING SHIP...”
(uit: ‘Mr. Tambourine Man’ liedtekst door Bob Dylan, 1964)

Dirck van Bekkum * 20 maart 2001
Rijnlaan 45 A 3522 BC Utrecht e-mail moira@ctt.nl

Cultureel antropoloog, Case manager, Adviseur jeugdzorg

* De auteur is cultureel antropoloog en adviseur en trainer jeugdzorg. Hij werkte tien jaar in de klinische psychiatrie en geeft nu trainingen aan hulpverleners. Over zijn werk in de psychiatrie publiceerde hij meerdere antropologische veldwerkrapporten. (zie literatuurlijst) Met collega hulpverleners beschrijft hij interculturele methodieken die ontstaan in de klinische praktijk. Hij is lid van het platform Interculturele Geestelijke Gezondheidszorg (IGGZ) te Amsterdam.

Inleiding

De jeugdcultuur verandert in haar gebruik van hallucinogene middelen. Naast individueel gebruik en gebruik in kleine besloten groepen is een houseparty cultuur ontstaan waar grote groepen jonge mensen proberen een bijzondere en intense ervaring te ondergaan. Op parties van honderden, grotendeels voor elkaar anonieme, jongeren is drugsgebruik een onderdeel van het spektakel. Deze grote bijeenkomsten krijgen trekken van theatervoorstelling waarin geen toeschouwers meer zijn. Iedereen is deelnemer aan een ritueel: een gebeurtenis waar iedereen genots-, catharsis- en stabiliserende ervaringen zoekt en regelmatig krijgt. Onder beleidsmakers en verslavingszorg werkers is een groeiende behoefte aan meer interculturele en integrerende analyse kaders op basis waarop bestaande interventie en behandelmethodieken kunnen worden vernieuwd.¹ In dit hoofdstuk wordt vanuit klinisch en cultuurvergelijkend onderzoek een aanzet gegeven voor een preventief en praktijkgericht kader van verslavingsgedrag. De these die hier verdedigd wordt is dat jongeren in het gebruik van geestverruimende middelen, naast soelaas voor hun spanningen en onlustgevoelens, vernieuwende ervaringen zoeken die hen helpen de stap naar de volwassen wereld te maken. De belevingswereld van jongeren is daarbij leidend. Bij het ene kind zal de stap zonder al te veel strubbelingen plaatsvinden. Andere kinderen hebben meer moeite met hun ingrijpende hormonale en de zich opdringende maatschappelijke en sociale eisen. De wereld van jongeren is sinds de oorlog ingrijpend en voorgoed veranderd. De gebeurtenissen in zestiger jaren hebben er onder andere toe geleid dat jongeren meer (dan ooit) hun eigen leven en toekomst bepalen. Ouderen, zo vonden zij, konden daar weinig aan bijdragen. Deze nu zelf volwassen geworden jongeren hebben in de decennia daarna als ouders hun handen af getrokken en laten de jongeren min of meer alleen in hun geworstel naar volwassenheid. (Bekkum 1995) Die ontwikkeling manifesteert de toenemende waarde die aan autonomie, individualiteit en ontplooiing in de puberteit wordt gehecht. De jongere heeft het recht om alleen gelaten te worden en zijn of haar eigen boontjes te doppen. Vanuit zijn antropologisch veldwerkonderzoek in de psychiatrie duidt de auteur excessief experimenteel gedrag van jongeren met roken, alcohol en drugs als uitingen van een behoefte aan geïnitieerd te worden: als een roep om ondersteuning, om begrenzing in hun vaak moeizame overgang naar volwassenheid. Uit cultuurvergelijkend onderzoek blijken veel culturen ondersteunende structuren voor risicovolle levensovergangen, zoals volwassenwording, te hebben. De Belgische Franstalige antropoloog Arnold van Gennep noemde deze overgangsstructuren ‘rites de passage’ (1906) Rites de passage kennen volgens van Gennep drie fasen: a) een separatiefase in de gangbare sociale context, b) een **overgangs- of liminele fase** waarin de verandering van kind-adolescent naar volwassene plaatsvindt en c) een reïntegratie fase waarin de persoon in de gemeenschap terugkeert als volwassene met alle rechten, plichten en privileges. In dit artikel ligt de nadruk op de tweede, transitionele fase. Die fase wordt beschreven, geanalyseerd en van een intercultureel kader voorzien. Een belangrijke functie van ‘Peer Groups’ in zijn positieve tot en met de destructieve vormen van jeugdbendes kan vanuit die visie beschouwd worden als pogingen tot zelfinitiatie. De isolatie van jongeren die zich met hun ‘Peer Group’ afsluiten van hun familie en andere volwassenen vormt de eerste fase: separatie van het gezin en maatschappij. In de tweede fase zijn de jongeren in **transitie, zij zijn limineel: op de drempel**. Geen vlees en geen vis. Om zich onder elkaar in hun **liminaliteit** te stabiliseren ontwikkelen zij eigen codes: haardracht, kleding, gebarentaal en zelfs een eigen taal die alleen zij begrijpen. Op het moment dat jongens vast werk krijgen en/of een vaste partner waarmee zij willen gaan trouwen komen zij in de derde fase: reïntegratie in de maatschappij. Over de pedagogische betekenis van jongeren in een Peer Group is in Duitsland uitstekend onderzoek gedaan. (Naudascher 1978) De hier gepresenteerde transitionele benadering is gebaseerd op basiselementen uit de ‘rite de passage’ en beschouwt beginnend verslavingsgedrag van jongeren als een onlosmakelijk aspect van hun transitionele kwetsbaarheid in de overgang naar volwassenheid.

Een interculturele visie en praktijkgerichte benadering van drugsmisbruik onder jongeren vraagt om verbinding van de volgende werkelijkheden:

- de belevingswereld van jongeren en hun ouders
- de hen omringende samenleving: school, buurt, godsdienst
- de visie en morele waardering die een familie of etnische groep van de jongere heeft naar drugs,
- de visie en morele waardering die de omringende samenleving heeft t.o.v. (bepaalde) drugs.

Dit brengt direct de volgende interculturele voorwaarde naar boven:

- een interculturele visie op het gebruik en misbruik van drugs.

¹ In juni 1998 werd in Arnhem een bilateraal symposium gehouden tussen Nederlandse en Duitse verslavingsspecialisten: ‘The Times They Are a’ Changing’. Trimbosch Instituut Utrecht.

Is een universeel menselijke verklaring te vinden voor de behoefte aan genotsmiddelen en drugs?

In culturele, ethologische en historische studies over de menswording van de mensheid binnen het dierenrijk komt als een van de noties van de voortdurende afwisseling tussen uiteendrijven en versmelting van lichaam-geest-ziel naar voren. (Cassirer 1944, Eliade 1957, Fairervis 1975, Jayakar 1989) Het aantal gewoontes dat menselijke groepen hebben leren gebruiken en hebben ontwikkeld om lichaam-geest-ziel te verenigen is onuitputtelijk. In de seksualiteit is de orgastische beleving als een vorm van tijdloosheid en versmelting met het goddelijke benoemd. (hindoeïstische Tantra) In allerlei dans- en bewegingsceremonies wordt 'revitalisering', 'transformatie' en de 'nabijheid van de goden gezocht'. (Chavers 1984, 175-210) Het gebruik van genots- en hallucinogene middelen bij deze collectieve rituelen versterken deze gevoelens. Het opheffen van de pijnlijke last van het dagelijkse leven, een vlucht uit de druk van alledag, het dragelijk maken van de 'condition humaine' zijn alle uitdrukkingen van de beleving van geestverruimende middelen. In de christelijke mythologie vormen 'verdrijving uit het paradijs' en 'erfzonde' aanwijzingen voor de 'ondragelijke' kant van de het menszijn. 'Versmelting met het goddelijke' is alleen voor de heilige weggelegd. De gewone gelovige moet wachten tot het 'binnengaan van de hemel'. De hemel wordt voorgesteld als terugkeer naar het paradijs. Een meer passende mythologie om de menselijke staat beter aan te duiden is misschien als verdrijving uit het dierenrijk. Bij andere zoogdieren lijkt het uiteendrijven van lichaam-geest-ziel als pijnlijke staat van zijn niet voor te komen. De Sucht naar tijdelijk opheffen van de opsplitsing daarmee ook niet. Drugs heffen de pijn van het verdrijven uit het paradijs/dierenrijk tijdelijk op.

Dit geldt voor alle mensen. Jongeren in transitie (naar volwassenheid) zijn extra kwetsbaar. Zij komen regelmatig en meer dan volwassenen terecht in situaties van conflicterende loyaliteiten. Hou je rekening met je ouders, of met je vriendin, of met je maten uit je 'Peer Group'? Blijf je op school, ga je werken of wil je meer vrije tijd? Maar zonder geld gaat dat niet in de moderne jeugdcultuur. Hoe kom ik aan geld? Dit voortdurende afwegen van belangen en behoeften wordt hier uitgewerkt in het concept 'balanceren van loyaliteiten'. Conflicterende loyaliteiten die lang aanhouden brengen in hun binnenwereld in een sterke en pijnlijke spanning teweeg die zij zoeken ontladen. Hoewel meisjes en jongens verschillen in hun zoeken van ontlading van **liminele** spanning kan veel risicogedrag, en dus ook het nemen van drugs, beter begrepen worden vanuit deze benadering.

Alle bekende culturen en samenlevingen gebruiken enige vorm van anxiolytica: geestverruimende, spanning-, angst- en onrust verminderende middelen. Soms zij het juist stimulerende middelen. Er zijn honderden soorten en gebruiksvormen. De meeste van die middelen zijn ook genotsmiddelen: coca en chat bladen kauwen, heroïne roken, roken gerolde bladeren, sigaretten, pijproken en alcoholhoudende dranken. Mannen gebruiken die middelen vaker dan vrouwen. In veel schriftloze samenlevingen is het gebruik van sterke geestverruimende middelen vaak voorbehouden aan medicijnmannen. Via deze middelen spraken via de sjamanen de Goden tot de mensen om ziekten te genezen en rampen af te wenden. (Zoja 1989) Voor anderen in de gemeenschap beperkte het gebruik van lichtere middelen zich tot gezamenlijke feesten en rituelen. Genots- en hallucinogene middelen waren vooral bedoeld voor 'sacrale' doeleinden, zoals de wijn in de Katholieke liturgie. Een interculturele alledaagse benoeming van de beleving van genotsmiddelen en drugs kan zijn dat de effecten een tijdelijke samensmelting van lichaam (zintuigen)-geest (denken) -ziel (spirit) teweegbrengen. Individueel gebruik was en is in de traditionele en stamculturele context een uitzondering. Als jongere in je eentje drinken, slikken en snuiven is een patroon verbonden met moderne westerse en stedelijke samenlevingen. Dit sluit de gebruiker zich op den duur op in zijn of haar binnenwereld en af van de buitenwereld. Daarmee verschrompelen niet zelden ook het familie-, sociaal netwerk en stabiliserende sociale contacten. De verslaafde komt in een maatschappelijk isolement terecht, leeft vaak op rand van criminaliteit en neemt grote gezondheidsrisico's. Deze ontwikkeling is onaanvaardbaar voor de moderne humane samenleving. Terwijl vanuit de overheid vaak de gevolgbestrijding centraal is de transitionele benadering bij jongeren vooral effectief in preventieve situaties (buurten en wijken) en bij het ontwenningprogramma's (klinieken en gevangnissen) bij beginnende drugsgebruikers. In de V.S., Engeland en Zuid-Afrika zijn instellingen en projecten in de reclassering en verslavingszorg die met het 'rite de passage' concept werken.

In de internationale verslavingszorg geeft het gebruik van termen inzicht in verschillen van beleving en ervaring. Nederlands is geen goede vertaling te vinden voor het Duitse 'Sucht'. Het wordt gewoonlijk vertaald als verslaving (Abhängigkeit). In het Engels is het gangbare woord 'addiction' of 'abuse'. De laatste jaren is het Engelse 'craving' een vernieuwend concept dat dezelfde betekenis heeft als het Duitse 'Sucht'. In Nederland verscheen onlangs een artikel om 'craving' als vernieuwend onderzoeksconcept te gebruiken. (Franken, Hendriks & Brink 1998) Sucht ('craving') is een prima term om de kern van verslaving vanuit de belevingswereld van jongeren te duiden. De onbedwingbare behoefte om een bepaalde fysieke gevoelservaring telkens opnieuw te beleven. Hoewel we weten dat elke jongere (en volwassene) op zijn tijd craving en Suchtgevoelens naar iets heeft, geven slechts een beperkt aantal jongeren ongeremd toe aan die neiging. De grote vraag voor vernieuwende en interculturele preventieve en behandel programma's is:

In welke gevoelstoestand en in welke situatie beginnen jongeren toe te geven aan Suchtgevoelens zó dat negatieve afhankelijkheid kan ontstaan?

Uit onverwachte hoek komt een opening naar een intercultureel antwoord. De Amerikaanse antropoloog en therapeut Maurice Eisenbruch deed uitgebreide research onder jonge Cambodjaanse vluchtelingen in de Verenigde Staten. Hij ontdekte een interessant concept: *tanhaa*: excessive desire or craving. In het boeddhistische 'pastorale' kader wordt dit concept verbonden met *samsara*: *inevitable cycle of rebirths*. Een van de jonge vluchtelingen die zijn ouders als kind in de oorlog verloor en bij pleegouders woonde vertelde Eisenbruch: 'Cambodian Buddhism wants to help people not to do wrong things to one another. Buddhism helps you to control your mind. If I can't control my mind I go crazy. You know I really miss *pcum-ben*: annual ceremony to venerate the the souls of the dead and incorporate survivors into their community. I really enjoyed it in Cambodia. I really intended to go this year (here in the U.S.A.), but my fosterparents didn't have the time to take me. They think I don't care about religion. But that's not the reason I need to go to the *pcum-ben*. On *pcum-ben*, we believe that the spirits of our ancestors come back. I often feel like a baby chicken separated from its mother. It just learned to walk. It feels sad all the time and scared because it will never become a big bird without its real mother. The baby chicken might starve to dead.' (Eisenbruch 1991, 675)

Het aantal conflicterende loyaliteiten is voor deze jonge man in een vreemde omgeving met vreemde pleegouders bijzonder groot en toch weerspiegelt deze en andere getuigenissen van een sterke eigen culturele weerbaarheid (resilience) die ingebed is in het Cambodjaanse boeddhisme. Voor veel migranten- en vluchtelingenjongeren in Duitsland, ook al hebben zij hun ouders niet verloren, brengt het aantal schijnbaar onoplosbare loyaliteitsconflicten hen in een toestand van grote spanning waarin zij gemakkelijk hun heil zoeken in sigaretten, drank, pillen en shots. Die momenten zijn meestal sterk momenteel zijn. De volgende dag is anders en brengt nieuwe en andere dingen, De spanning van gisteren is meer draagbaar. De Suicht naar een snuif, een shot is minder.

Dilemma's en meervoudige keuzes

Adolescenten (12-23) in elke groep, in elk land en in elke cultuur bevinden zich in een overgang naar volwassenheid (transitie) die hen als leeftijdsgroep **extra kwetsbaar** maakt. (Eliade 1958, Mead 1979, Hamburg 1989) Zij moeten hun kinderwereld loslaten om de volwassen wereld binnen te gaan. **Hun persoonlijkheid is gedurende deze periode daardoor per definitie instabiel**. Dat wordt in somatische, geestelijke gezondheidszorg en in de jeugdzorg niet altijd onderkend, waardoor 'afwijkend' jongerengedrag regelmatig verkeerd gediagnosticeerd. Door de overgang naar volwassenheid als een transitie te zien wordt de potentiële instabiliteit van adolescenten tot uitgangspunt gemaakt. Daardoor kan men in vele klachten minder pathologie en in vele gedragingen minder afwijkend gedrag zien. Het is veel gevallen gevolg van de instabiliteit van hun persoonlijkheid. De leeftijdgebonden kwetsbaarheid kan ook een voedingsbodem worden voor verslavingsgedrag. Hoewel er vele overlappings zijn verloopt de transitie anders voor jongens dan voor meisjes. (Gilmore 1990) Terwijl jeugd veel negatieve aandacht krijgt in de politiek en de publieke opinie nemen de aanwijzingen toe om te veronderstellen dat vele jongens en jonge mannen in hun overgang naar volwassenheid door 'grote mensen' onvoldoende worden ondersteund. (Bernstein 1987, Bekkum 1995, van Bekkum 1998) Typerend voor de adolescent levensfase is grenzenzoekend gedrag, waaronder experimenteel gedrag met verslavende middelen. In een pedagogische studie aan de universiteit van Leiden onder jongeren in de overgang naar volwassenheid blijkt dat zij, meer dan vorige generaties, voor een groot aantal keuze mogelijkheden die in een aantal gevallen tot keuzeproblemen uitgroeien. Daarnaast vond in de afgelopen decennia in de Nederlandse gezinnen in het contact tussen ouders en kinderen een verschuiving plaats van een bevelsstructuur naar onderhandelingsstructuur. (Bois-Reymond e.a. 1993) Ook het aantal stiefgezinnen en allochtone gezinnen is sterk gestegen waardoor het aantal potentiële dilemma's voor groeiend aantal adolescenten is toegenomen. Een bruikbaar analyse kader om het toenemende aantal keuzes van de adolescent te begrijpen is hun gedrag te zien als een voortdurend balanceren van loyaliteiten tussen verschillende opties. Het concept van het 'balanceren van loyaliteiten' is door de auteur ontleend aan de systeembenadering uit de familitherapie en aangepast aan de context van adolescenten. (van Bekkum 1998a)

Transitie en 'Peer Groups'

Volwassen worden vraagt van jongens, meer dan bij meisjes, een grote mond hebben, je met andere mannen meten, risico's nemen en gevaarlijke dingen doen. De eigen leeftijdsgroep speelt een grote rol in het initiëren van grensoverschrijdend gedrag, van crimineel gedrag en een criminele loopbaan.

Kenmerkend voor de adolescent periode is de transitie naar volwassenheid en de instabiele gevoelswereld die daarbij hoort. Samen vormen deze kenmerken een 'transitionele kwetsbaarheid' die in alle culturen lijkt voor te komen. In elke samenleving moeten jongeren de stap naar de volwassen wereld maken en in alle samenlevingen is dat een belangrijk onderwerp van (collectieve) zorg. Jongeren zijn in die fase kwetsbaar omdat zij hun kinderwereld loslaten. Hun persoonlijkheid is sterk in beweging. Daarom biedt de transitionele kwetsbaarheid van jongeren tegelijkertijd unieke mogelijkheden om gedrag te veranderen. Er bestaan dan ook in veel samenlevingen ondersteunende overgangsstructuren die de gevolgen van de turbulente overgangsfase kunnen minimaliseren. Daartoe behoren rites de passage, overgangsrituelen, ook wel initiaties genoemd als het gaat om volwassenwording (Van Gennep, 1906; Turner, 1967).

De in 1996 afgeschafte dienstplicht heeft lange tijd gefungeerd als een dergelijke rite de passage, een overgang naar de volwassen nationale Nederlandse wereld. In regionale delen van Nederland én in migrantengroepen zijn nog (delen van) ondersteunende structuren voor de entree in de wereld van volwassenen gangbaar. In het zuiden van Nederland op het platteland nog de groep van ongetrouwde mannen: de jonkheid. Door verstedelijking, door secularisatie en door de

snelle verandering van bevolkingssamenstelling komen in hedendaagse stedelijke omgevingen dergelijke geïntegreerde overgangsstructuren nog maar weinig voor. De laatste honderd jaar is de stedelijke demografie als gevolg van industrialisatie en van immigratie ingrijpend veranderd. Mede daardoor zijn ook verschillende maatschappelijke functies van jongerengroepen verdwenen.²

Niettemin zoeken en vinden jongens in peergroepen nog altijd veel meer steun en verbondenheid dan wordt verondersteld. Veel afwijkend gedrag van jongeren kan gezien worden als een signaal van een behoefte om in een nieuwe, volwassen wereld geïnitieerd te worden (Van Bekkum, 1992, p. 59). Er zijn veel aanwijzingen en argumenten om groepsriminaliteit en het ontstaan van jeugdbendes te bezien als pogingen tot 'zelfinitiatie'. De jongerenpsycholoog Erik Erikson noemde de vrije bewegingsruimte die jongeren in de transitionele periode naar volwassenheid nodig hebben een 'moratorium'. Het is een periode waarin de jongere kan experimenteren met allerlei gedragspatronen (Erikson, 1977, p. 183).

In dit artikel wordt vanuit een antropologisch en systeemtherapeutisch perspectief de rol van de individuele adolescent en van de groep geanalyseerd. Van daaruit wordt een toepasbaar transitioneel kader uitgewerkt voor begeleiding van (risico)jongeren. Ik heb dat kader *Balancing of Loyalties Model Adolescents (BOLMA)* genoemd.

Conflicterende loyaliteiten

Jong volwassenen worden dus geplaagd door grote innerlijke spanningen. In psychoanalytische en systeemtherapeutische studies wordt benadrukt dat langdurige innerlijke conflicten niet goed zijn voor de stabiliteit, het welbevinden en de geestelijke gezondheid van mensen. In sommige gevallen kan dit leiden tot fragmentatie van de persoonlijkheid, depressiviteit, psychose, criminaliteit en zelfs tot suïcidaliteit (Connors, 1994).³

Conflicterende loyaliteiten tussen gezinsleden vormen de basis van de psychoanalytische theorie. In het freudiaanse Oedipuscomplex is een centrale en dramatische rol weggelegd voor een onoplosbare loyaliteitsconflict. Moord, zelfmoord, incest, neurosen en psychosen kunnen het gevolg zijn het langdurig uitblijven van een oplossing voor een groot loyaliteitsconflict. Voortbouwend op de psychoanalytische inzichten is in de familier therapie en de systeemtherapie het omgaan met intrapersonlijke en interpersoonlijke grenzen in familie- en sociale relaties een belangrijk interventie-instrument geworden.

In de Amerikaanse systeemtherapie is het 'loyaliteiten'-concept verder ontwikkeld waarmee de kwaliteit van familierelaties inzichtelijk wordt gemaakt (Boszormenyi-Nagy en Spark, 1973). Volgens de systeemtherapie is loyaliteit het cement van alle menselijke relaties. Leden van familie- en sociale netwerken zijn loyaal indien zij integer en rechtvaardig ten opzichte van elkaar zijn en bepaalde verplichtingen aangaan die niet gelden voor mensen buiten deze netwerken. Loyaliteiten vooronderstellen wederkerigheid (reciprociteit); het zijn interpersoonlijke acties en reacties.

De buitenwereld van het familie- en sociale netwerk heeft een evenknie in de binnenwereld van elke concrete persoon, dus ook bij jongeren. Omdat de buitenwereld nooit stabiel is zal ook de binnenwereld een permanente dynamiek vertonen. De adolescent verkeert in een levensfase waarin diverse belangen, behoeftes en loyaliteiten voortdurend opnieuw afgewogen worden.

Balanceren op het scherp van de snede

Conflicterende loyaliteiten leiden tot spanning en stress. Ieder mens en dus ook een jongere probeert deze spanning en stress kwijt te raken. Zeer indringende en plotselinge dilemma's, zoals een diepe krenking of een aankondiging van een scheiding kunnen individuele uitbarstingen van geweld of suïcidale impulsen veroorzaken. Een langere periode van onopgeloste loyaliteitsconflicten bij jongens kan tot allerlei risicogedrag, incidenten maar ook tot criminele ontsporingen leiden.

Meisjes internaliseren vaker spanningen maar praten daar onderling meer over dan jongens. Bij meisjes leiden onopgeloste loyaliteitsconflicten vaker tot intra-psychische spanningen. Hun innerlijke conflicten hebben deels ook een andere inhoud.⁴ Jongens richten de spanningen van loyaliteitsdilemma's meer naar buiten. Zij hebben meer maatschappelijk 'geaccepteerde' mogelijkheden om zich uit te leven en te externaliseren.

Hoe kunnen we jongeren ruimte bieden te oefenen in het aftasten van allerlei grenzen, zonder dat de stabiliteit van het gezin, van de sfeer op school en het gevoel van veiligheid in de buurt in gevaar komt? Een verbindend kader, dat dicht bij de leefwereld van jongeren ligt en alle (professionele) betrokkenen in hun zorg voor jongeren op één lijn kan krijgen, zou kunnen helpen.

Dat verbindende kader is het 'balanceren van loyaliteiten'.⁵ Bij het balanceren van loyaliteiten gaat het voortdurend om het aftasten van grenzen. Moet ik nu kwaad worden omdat mijn ouders mij regelmatig lui noemen? Of moet ik lachen, moet ik woest worden en gaan slaan, of moet ik weglomen? Sociaal contact en communicatie tussen mensen is

² De historicus Herman Pleij brengt het verdwijnen van de maatschappelijke functies van jongerengroepen als de charivari in verband met de monopolisering van het geweld door de overheid (Pleij, 1998).

³ Kurt Lewin formuleert het fenomeen van de zelforganisatie van allerlei impulsen in zijn 'Principles of topological psychology' als volgt: 'If the motor system were to be guided by all the needs (and impulses d.v.b) of a person at the same time, his behavior would become chaotic' (1936, p. 179).

⁴ Naomi Wolf beschrijft in haar boek 'Verwarrende tijden' de wederkerigheid van vrouwen en mannenwerelden vanuit de ogen van meisjes. Zij stelt voor om ook voor meisjes gender-specifieke rites de passage te ontwikkelen (Wolf, 1997).

⁵ Dit concept wordt het eerst benoemd bij de familier therapeuten Boszormenyi-Nagy en Spark (1973, p. 223).

slechts mogelijk indien de betrokkenen hun fysieke, seksuele, sociale en emotionele grenzen kennen. De grens tussen bijvoorbeeld privé en publiek is overal en altijd aanwezig. Jongeren mogen meer experimenteren met deze grens dan volwassenen. We accepteren dat jongeren in het openbaar langdurig zoenen, maar als volwassenen of bejaarden dit doen is dat niet gepast.

Etnische groepen

Delinquent gedrag en drugsgebruik van jongens tussen twaalf en achttien jaar is veelal grenszoekend gedrag. Het blijft meestal beperkt tot de periode waarin ze puber en adolescent zijn. Meer dan 95 procent van alle jonge mannen houdt zich na het achttiende jaar niet meer bezig met criminaliteit. Een zeer klein percentage heeft na achttien jaar onvoldoende geleerd om in momenten van sterke externe impulsen en grote innerlijke spanningen het eigen gedrag te begrenzen. Deze jongeren zullen onder druk van die stress bereid zijn in bepaalde situaties geweld gebruiken. Van drugsgebruik ken ik deze cijfers niet.

Criminele loopbanen en verslavingsloopbanen, zo weten we uit onderzoek, worden niet zelden 'geïnitieerd' in peergroepen (Zoja, 1989). Jongeren uit gemarginaliseerde etnische groepen hebben extra risicofactoren te overwinnen:

(1) Alle jongeren hebben te kampen met hun 'transitionele kwetsbaarheid'.

(2) Jongeren uit families met een migratieachtergrond moeten daarenboven nog eens loyaliteitsconflicten oplossen die voortkomen uit:

Liminele kwetsbaarheid als gevolg van de migratie. De periode tussen vertrek uit het moederland en werkelijke acceptatie in en van het gastland is een complex proces. Migratie kan worden opgevat als een ingrijpende gebeurtenis in het leven van de migrant. Hier is een oplossing voor. Door de klachten van de patiënt te duiden als passend in een overgang van de ene levensfase naar de andere kan de zorg geplaatst worden in een ondersteunende betekenisgevende structuur van een 'rite de passage'. Migratie is een transitie in het leven van een persoon en van een familie. Migranten en vluchtelingen zijn daardoor 'transitioneel kwetsbaar'. Die kwetsbaarheid dient in tijd te worden beperkt en in therapie en andere zorgtrajecten te worden gestructureerd. (van Bekkum e. a. 1996).

(3) Kwetsbaarheid door traumata. Bij families die getraumatiseerd zijn door gewelds- en oorlogssituaties komt een tweede component van kwetsbaarheid naar boven. Zij zijn extra gevoelig voor vreemde en bedreigende situaties, vooral als het om lichamelijke zaken gaat. (van Dijk 1996)

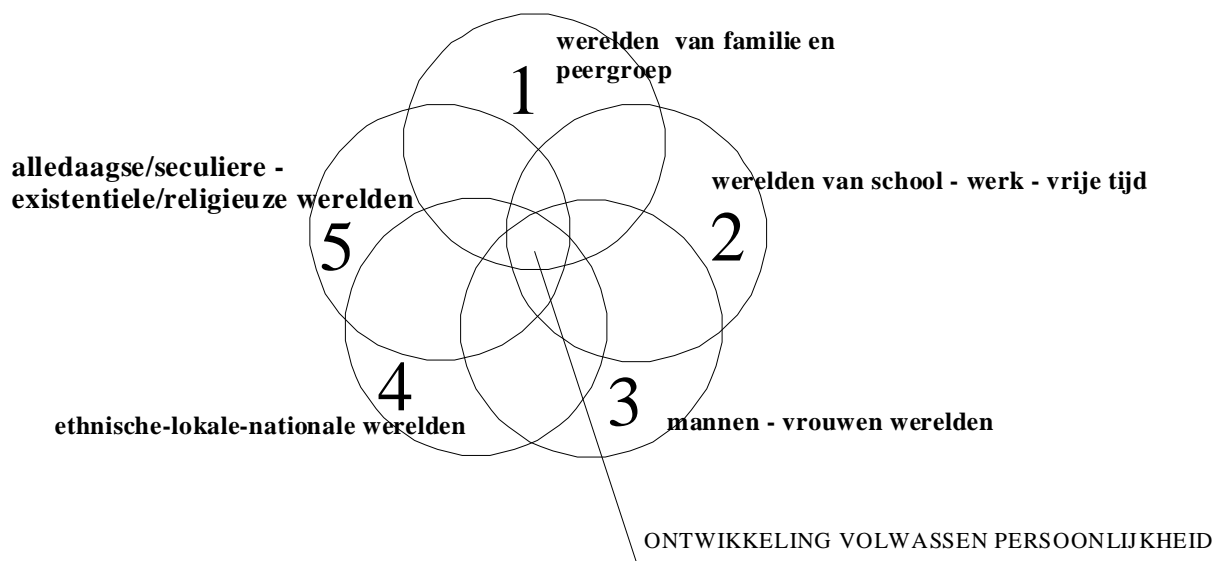
(4) Kwetsbaarheid door de gevolgen van discriminatie. Als vierde risicofactor kunnen (on)bewuste effecten van voortdurende discriminatie in de gastsamenleving de patiënt ook 'ziek maken'. (Leito en van Bekkum 1997)

Enkele Amerikaanse studies leggen een verband tussen het ontbreken van integrale rites de passage zoals die in traditionele samenlevingen gangbaar zijn en het ontstaan van jeugdbendes. Bloch en Niederhoffer (1958) en Yablonski (1969) hebben een relatie gelegd tussen adolescentie-gebonden innerlijke conflicten en het op gang komen van criminele activiteiten. Het is niet toevallig dat juist jongeren uit migrantengroepen vooroplopen in het vormen van ongevaarlijke en gevaarlijke vormen van 'bendes'. In een gastland waar nieuwe migrantengroepen vijandig benaderd worden zullen de jongeren uit deze groepen zich eerder afzetten tegen de dominante nationale cultuur. De behoefte om ook tot de nationale cultuur te behoren wordt dan zo gefrustreerd dat sterk en langdurig conflicterende loyaliteiten tussen etniciteit en nationaliteit gemakkelijk tot het zoeken van soelaas en verzachting in drugsgebruik kunnen leiden. (van Bekkum 1998a) Bij afwezigheid van ondersteunende structuren in hun turbulente leefwereld ontwikkelen jongeren vormen van zelfinitiatie: de 'gang'. Voor het overgrote deel gaat het om jongens en jonge mannen die op weg naar volwassenheid betrokken zijn bij ernstige overschrijdingen van maatschappelijke normen.

Etnische minderheden zijn oververtegenwoordigd in de verslavings- en criminaliteitscijfers. Dat hoeft geen verbazing te wekken want Nederland heeft, ondanks zijn poldermodel, hogere werkloosheidscijfers onder migrantengroepen dan de onze omringende landen. Marginalisering en structurele discriminatie verhogen de kans op crimineel gedrag (Bovenkerk, 1994; Nijboer, 1995; Schuyt, 1995)

Als resultaat uit mijn onderzoek onder dienstplichtigen in de psychiatrie onderscheidde ik vijf domeinen in hun leefwereld waarin zij hun loyaliteiten balanceren. De domeinen waren voor de jonge mannen onderling sterk verweven en in elk ervan moesten zij evenwicht vinden om de transitie naar volwassenheid te maken (1998e). Het gaat om de volgende domeinen:

- tussen eigen persoonlijkheid, gezin/wijdere familie en vrienden;
- tussen vrije tijd, school en werk (Van Bekkum, 1994, 1998c);
- tussen vrouwen- en mannenwereld (Van Bekkum, 1998d);
- tussen de etnische/regionale en de nationale wereld (Van Bekkum, 1998b);
- tussen de seculiere (alledaagse) en religieuze (bovennatuurlijke) wereld.

Schema 1: Balanceren van loyaliteiten in vijf domeinen in de overgang naar volwassenheid

Matenschappen

Jongeren worden geconfronteerd met conflicterende loyaliteiten omdat zij in transitie naar volwassenheid allerlei (kinderlijke) gedragspatronen moeten loslaten en nog geen nieuw uitgekristalliseerd volwassen gedrag daarvoor in de plaats hebben. Er wordt van jongeren verwacht dat zij zich stap voor stap als verantwoordelijk individu opstellen. Een jongere met weinig opleiding en geld, met een afwezige vader of een vader die in de WAO of WW zit, die drinkt en hem slaat zal eerder ernstig grensoverschrijdend gedrag vertonen. Ben je een jongen uit een Turkse migrantenfamilie en je omgeving laat je regelmatig merken dat je een 'stomme Turk' bent, dan neemt het risico op ontsporing toe. Datzelfde geldt als een meisje hem een blauwtje heeft laten lopen, als hij van school is geschopt, of als hij niet meer in de moskee komt.

Als de jongen daarbij in een peergroep verkeert die randcriminele en drugservaringen kent heeft, is de kans groter dat hij drugs zal uit proberen gedrag. Het aantal loyaliteitsconflicten groeit hem boven het hoofd. In zijn leeftijdsgebonden machteloosheid ziet hij geen uitweg meer. 'Je klote voelen' is niet wat je elk uur van de dag wilt meemaken. Dus zoek je een uitweg voor die spanning en ontlading. Daar schuilt het gevaar voor ontsporing. Je gaat met je 'matenschap' - de Nederlandse vertaling van peergroep - stappen en een maat daagt je uit te slikken, spuiten, iemand in elkaar te slaan of te beroven.

Te weinig geborgenheid, te weinig structuur voor kwetsbare gevoelens en teveel negatieve uitdagingen in matenschappen kunnen het begin zijn van een criminele carrière. Als je geen positieve voorbeelden en geen toekomst hebt, heb je niets te verliezen. Snel geld maken en elke dag op zoek gaan naar spannende kicks vormen een aantrekkelijke initiatie in een criminele volwassen wereld.

Jonge mannen hebben in matenschappen de mogelijkheid om onderling, en tegen andere groepen, hun individuele kracht te meten. Het gaat echter om meer dan alleen fysiek imponeergedrag. Het is ook een oefening in communicatie en onderhandeling. Alle mogelijke loyaliteitsdilemma's komen verbaal of non-verbaal aan de orde. In de matenschappen wordt dan ook de basis gelegd voor een volwassen mannelijke identiteit. Zonder matenschappen en meidengroepen is het voor veel jongeren moeilijk de lange en grote stap naar volwassenheid zonder kleerscheuren te maken. Het is dan ook de kunst om het gedrag in matenschappen in positieve richting om te buigen.

In een studie over de peergroep (1995) concludeerde de orthopedagoog Jan van de Ploeg dat de matenschap niet perse een tegencultuur van het gezin behoeft te zijn. Als dat toch zo is dan is het potentiële conflict voor de jongere groter. De matenschap is vooral een laboratorium 'om los van het gezinsmilieu uiteenlopende kwaliteiten tot uitdrukking te brengen'. Voor de overgang naar volwassenheid, vervolgt Van de Ploeg, zijn de vriendschappen in de matenschappen uiterst belangrijk zonet onmisbaar. 'Erbij horen' of 'eruit liggen' kunnen grote invloed hebben op de ontwikkeling van hun persoonlijkheid. De opbouw van sociale netwerken buiten het gezin is dus een belangrijke functie van matenschappen. Een van zijn conclusies is dat het vroegtijdig in kaart brengen van matenschappen een belangrijke rol kan spelen in preventieve jeugdzorg (Van de Ploeg, 1995, p. 83).⁶

⁶ Dit is ook een van de aanbevelingen van een zojuist verschenen rapport over groepsriminaliteit (Hakkert e.a., 1998).

Deze individuele spanningen die door de peergroep worden bemiddeld, vormen dé locus operandi voor de preventieve jeugdzorg. Jongeren geven op diverse plaatsen 'preventieve' signalen af voor de dilemma's waarmee zij worstelen (Ferwerda e.a., 1996). Hoe zie je dat een jongen in een diep innerlijk conflict zit? Hoe win je vertrouwen om een dergelijke jongen positief te steunen? Hoe bereik je een matenschap om de randcriminele trekken stap voor stap te vervangen door positieve? Negatieve controle en repressie werken hier meestal contraproductief. Of de jongere wit of zwart, hoog- of laag opgeleid, kansrijk of kansarm, Rotterdams of Turks, Fries of Kaap Verdians is, is in ons Bolma-model van minder belang. Het gaat om het signaleren van de intensiteit en de dynamiek van zijn balanceren op het scherp van de snede én zijn positie in zijn matenschap, om het signaleren van die sleutelmomenten. Deze sleutelmomenten worden in het hedendaagse sociaal-wetenschappelijk onderzoek ondergewaardeerd.⁷

Ik ken genoeg jongeren die vanuit hun positie in matenschappen intensieve pogingen doen niet het criminele pad te kiezen. Als er voldoende steun en ondersteunende structuren van oudere jongeren en volwassenen zijn, neemt het risico bij de meeste jongens snel af.

Ondersteunende rites de passage

Een rite de passage biedt een dergelijke ondersteunende structuur. Een voorbeeld van een traditioneel transitie-model vindt men in de al genoemde Zuid-Limburgse jonkheid.

In deze groep van ongetrouwde jonge mannen helpen maten elkaar bij allerlei taken en werkzaamheden, en staan elkaar in moeilijke periodes bij. Ouderen hebben verantwoordelijkheden naar de jongere leden. Je treedt tot de jonkheid toe als je van de basisschool komt. De periode waarin je als jongen en jonge man deel uitmaakt van de jonkheid varieert, maar kan tot vijftien jaar oplopen. Je verlaat de jonkheid als je trouwt; je maten doen je dan uitgeleide. Je gaat dan de volwassen wereld in met een nieuwe reeks rechten en plichten.

De transitie van de Limburgse jongemannen vertoont drie fasen die in groepen van jong volwassenen in allerlei culturen waarneembaar is⁸:

- De fase van separatie of losmaking: het afscheid van de oude rol als jongen valt samen met het vertrek voor een verblijf van meerdere jaren elders of met de opname in een nieuwe, vaak geïsoleerde groep. De jongens zijn blij, misschien een beetje bang, maar ook vol verwachting, de vaders trots en een beetje bezorgd, de moeders verdrietig want zij zijn hun kind kwijt. - de tussenfase of liminele fase.
- De tweede fase wordt gekenmerkt door een periode van gebrek aan duidelijke identiteit. Het symbolische moment van de overgang van de eerste naar de derde fase, of die nu enkele dagen duurt, vijf maanden of twee jaar zoals bij sommige initiaties, wordt daarbij als cruciaal beschouwd. De persoon in kwestie, hier een jongere, is noch het één noch het andere. Hij of zij is 'er tussenin' (*in between*). De Britse antropoloog Victor Turner noemde deze periode in navolging van Van Gennep limineel: 'op de drempel' (Van Gennep, 1906; Turner, 1969). In de liminele periode worden jongens vaak geïsoleerd van de rest van de gemeenschap. Eigen codes, geheimen en een geheimtaal horen tot het ritueel. Tijdens deze fase groeien sterke sociale bindingen; er heerst een grote onderlinge solidariteit.
- De fase van reïntegratie of herintreding. Deze derde fase is de (feestelijke) terugkeer als volwassen man naar de familie, de buurt of het dorp. De kinderjaren met weinig verantwoordelijkheden en verplichtingen is voorgoed voorbij. Een voorbeeld is het behalen van een diploma door een groep jongeren uit dezelfde buurt; dat wordt vaak als een gemeenschapsfeest gevierd. Ook de vroegere belijdenis bij protestanten en de plechtige communie bij katholieken werden gekenmerkt door deze gemeenschapsviering.⁹

Kinderwereld	Transitie	
Volwassenwereld		
Rol A Status A Gedrag A	Kwetsbare periode	Rol B Status B Gedrag B
Separatie losmaking	Liminele periode (drempelstatus)	Reïntegratie herintreding

Schema 2: Rite de passage-structuur in overgang naar volwassenheid

⁷ De socioloog Kees Schuyt heeft een aantal van die sleutelmomenten in zijn ketenbenadering geordend. In de overgang tussen verschillende maatschappelijke gebieden zijn jongeren extra kwetsbaar: gezin, school, buurt, werk. Schuyt's benadering bevestigt de 'transitionele kwetsbaarheid' zoals benoemd in dit artikel. (Schuyt 1995)

⁸ Deze drie fasen structuur is ontdekt in cultuurvergelijkend antropologisch onderzoek. Arnold van Gennep, een Belgische antropoloog, herkende de fasen in de overgangsrituelen die hij in vele culturen bestudeerde. Gestructureerde vormen van deze overgangsrituelen noemde hij rites de passage (1906). De (cultuurgebonden) structuur van de overgang is het ritueel.

⁹ In Hindoeïstische en sommige Berbergroepen in Nederland worden ook dergelijke 'intredingsfeesten in de volwassenheid' gevierd. Het Bar Mitswa ritueel in de Joodse cultuur heeft ook die functie.

Er bestaan veel hedendaagse toepassingen van dit transitie-model. In het Verenigd Koninkrijk functioneren therapeutische leefgemeenschappen en afkickprogramma's die het rite of passage-model benaderen (Edgar, 1990). Bij opname worden alle kleren ingeleverd en krijgt ieder persoon uniforme kleding. In sommige gevallen worden zelfs de hoofden kaal geschoren. Hier is sprake van een echte separatie van het oude milieu. Tijdens de opnameduur is de cliënt geïsoleerd en limineel (op de drempel) naar gezond (en volwassen) worden. Het ontslag en de heropname in de samenleving vormen de reïntegratie.

Een ziekenhuis- of psychiatrische opname, een ambulante therapie, een detentie, de periode na afronding van school kan adolescenten een ondersteuningstructuur bieden om een (deel van hun) transitie door te maken (Gutknecht, 1983). De therapeutische behandeling zelf kan als initiatiestructuur worden gebruikt. In Zuid-Afrika bestaan reclasseringsprogramma's die met het rite de passage-concept werken en in de Verenigde Staten lopen verschillende preventieve buurt- en schoolprogramma's volgens dit concept. (Lee 1993) In Groot Britannië bestaan verschillende vormen om jongens in buurtverband, in gevangenissen en op scholen via rite of passage ingrediënten in hun volwassenwording te ondersteunen (Majors 1998, Bekkum 1998). In Nederland zijn vele projecten die werken met aspecten van de rite de passage: Nieuwe Perspectieven Amsterdam, Jouw Project-Marokkaanse Contactfunctionarissen Rotterdam, Halt in vele steden, First Offenders, Pak je Kans Rotterdam, Agadir Gouda en het Wijkjongerenperspectief Utrecht. Meestal is het vervlechten van het rite de passage kader echter niet systematisch en methodisch genoeg om maximale effecten te bereiken.

Tijdens de tien jaar therapeutische ervaringen met vastgelopen dienstplichtigen in het leger heb ik vele jonge mannen begeleid die allerlei signalen afgaven waarin zij om ondersteuning vroegen in hun worsteling naar volwassenheid. De rite op passage-structuur liet zich na intensieve aanpassing goed inpassen en organiseren binnen mijn therapeutische setting. Ik vertelde jongeren over hun transitie naar volwassenheid en hun kwetsbaarheid. Aan de hand van het Bolma-schema (zie SCHEMA 1) liet ik hen zien waar zij mee worstelden. Elke generatie popsongs, video clips, dans- en sportvormen bieden aansluiting om hun dilemma's zichtbaar te maken. De titelsong van Marco Borsato's CD De Bestemming (1999) is een prima voorbeeld om het dilemma, in het vijfde domein, tussen het leven van alledag en het bovennatuurlijke te bespreken.

Besluit

'Warum Huckleberry Finn nicht süchtig wurde' is een boek van de Duitse psychotherapeut en schrijver Eckhardt Schiffer. (1993) Schiffer ziet in Huckleberry Finn vooral de rebellerende adolescent op zoek naar een manier om de vele tegenstrijdige normen en waarden van de volwassen wereld op een gezonde manier in zijn persoonlijkheid te integreren. Huckleberry Finn's permanent actieve en eigenzinnige optreden beschermt hem volgens Schiffer tegen machteloosheid en verleidingen van verslaving. Verslaving laat zich volgens Schiffer vermijden als de wereld van de jongere behoud blijft voor mentale beschadiging en onoplosbare loyaliteitsconflicten. Een effectieve beschermende factor is ruimte voor het uitleven van scheppende en creatieve krachten van onze jongeren. (1993, 11) Schiffer's boek is therapeutisch en psychologisch. Daardoor is het nogal romantisch en niet altijd even realistisch als het om het begeleiden van groepen stedelijke (migrant)jongeren gaat. In een transitionele benadering zal avontuur, spanning, zoeken van grenzen, vooral voor de meeste jongens, een onontbeerlijke onderdeel van de tweede liminele fase van een initiatieprogramma moeten zijn. De reden dat ik Schiffer's visie hier noem is dat de combinatie van machteloosheid, verzet en rebellie bij peer groups hoort en tegelijkertijd in groepsgedrag elementen vormen waarin drugsmisbruik kan bloeien. Intensieve ondersteuning om positieve en opbouwende weerstand te bieden tegenover te zware en te belastende elementen in volwassenen wereld is een effectief preventief middel om risicogedrag bij jongeren te verminderen. In Engeland is in de zeventiger jaren een groep van onderzoekers ontstaan die op deze manier subculturen van jongeren bestudeert en overheden adviseert. (Hall & Jefferson 1980)

In een recent rapport over groepsriminaliteit halen de samenstellers de situatie in de Verenigde Staten aan waar men het bendeprobleem niet heeft kunnen oplossen vanwege het ontbreken van een 'overkoepelende strategie' (Hakkert e.a., 1998). Vroeger onderzoek uit de Verenigde Staten laat evenwel zien dat aanzetten voor een overkoepelende interculturele visie wel aanwezig waren maar niet op hun waarde geschat zijn. Het was een gemiste kans om het ontstaan van jeugdbendes te zien als een vorm van zelfinitiatie als gevolg van het ontbreken van passende ondersteunende rite de passage-structuren (Bloch en Niederhoffer, 1958; Yablonski, 1969).

Misschien wel het belangrijkste spoor dat het huidige beleid van verslavings- en criminaliteitspreventie kan volgen, is peer groups (matenschappen) waardevolle posities en rollen (terug) geven in wijk of gemeenschap. Zonder hun ouders, families en buurtbewoners daarbij te betrekken is dat niet goed mogelijk. Met name voor stedelijke situaties kan het aanpassen en vormgeven van primaire preventieprojecten vanuit een dergelijk rite de passage concept lonend werken. Projecten kunnen zich bijvoorbeeld richten op vroege adolescentie en aansluiten bij de initiatiesignalen van de jongeren zelf, van hun leraren, van hun ouders, van buurtgenoten en jongerenwerkers. Volwassenen noemen die signalen van jongens vaak 'puberen'. Er liggen kansen om jongens in multiculturele en andere kwetsbare wijken in transitieprogramma's te laten toetreden, zodat zij zonder veel kleerscheuren een stevige persoonlijkheid kunnen opbouwen en met hun eigen idealen de wereld van volwassenen binnen te gaan.

Door systematische vergelijking van kenmerken van deze jeugdculturen kunnen we beter begrip krijgen van (nieuwe) jeugdgroepen in onze buurten. Op die manier zijn we in staat hen beter te ondersteunen in hun weg naar volwassenheid.

De kracht van een transitionele aanpak ligt in het signaleren en reageren risicovolle ontwikkelingen in nieuwe peergroepen van bijvoorbeeld extra kwetsbare bijvoorbeeld uit kansarme en uit migranten milieus. Meisjes en vooral jongens tussen 12 en 15 jaar komen met of zonder 'rite de passage' in een liminele, dat wil zeggen een kwetsbare periode. Als alles goed gaat zal dat rond 18 tot 20 jaar voorbij zijn. Dan zijn de belangrijkste hormonale, fysieke, emotionele en sociale transitie voorbij. De basis van criminele en drugsloopbanen worden hier gelegd en preventief beleid dient zich op deze vroege 'Peer Group' vorming te richten. (Bekkm 1998) Waar nodig kunnen 'ondersteunende 'rite de passage' programma's worden aangeboden. Individuele drugsgebruikende jongeren kunnen vrijwillig of gedwongen door ouders en school speciale ontwennende 'rite de passage' programma's volgen. In het wijkgericht werken worden vanuit deze benadering groepen kwetsbare jongens en meisjes die negatief groepsgedrag beginnen te vertonen in een transitieprogramma's gebracht. In een verslavingskliniek worden speciale gender-, en zondig cultuurspecifieke jongerenprogramma's in de bestaande structuren ingebouwd op basis van het 'rite de passage' concept. Daarin is de transitionele benadering het verbindend concept voor de zorg voor jongeren tussen 12 en 23 jaar. De opkomst van popmuziek, popconcerten, raves, disco's en house parties met hun drugsgebruik kunnen vanuit deze benadering gezien worden als integere, maar weinig effectieve pogingen om de overgang naar volwassenheid te structureren. Jonge mensen zoeken naar personen en stabiliserende en ondersteuningsstructuren om hun transitionele kwetsbaarheid te verminderen.

Literatuur

- Bekkm, van Dirck H. J., Integratieve socialisatie van jongeren: een interetnisch perspectief vanuit de culturele antropologie, p. 55-65, in: Interdisciplinariteit in de jeugdhulpverlening en adolescentenzorg, P. v. d. Doef (ed), Acco, Amersfoort, 1992.
- Bekkm, Dirck H.J. van, Adolescence and ethnicity; an interdisciplinary model in occupational therapy and vocational training, *International journal of adolescence and youth*, nr. 4, 1994, pp. 253-269
- Bekkm, Dirck H.J. van, The Times, They Are A'Changin': Adolescence, Health and Ethnicity, *Lessons from Anthropology, Contemporary Youth Problems and Cross-Cultural Solutions, International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 8, p. 243-260, 1995.
- Bekkm, van Dirck H.J., M. v.d. Ende, S. Heezen, A. Hijmans van den Bergh, Migratie als Transitie: Liminele kwetsbaarheid van migranten en implicaties voor de hulpverlening, in: *Handboek Transculturele Psychiatrie en Psychotherapie*, J. de Jong en M. van den Berg, (red.) 1996.
- Bekkm, van Dirck H.J., Balancing urban adolescent male - female worlds: Crossing gender boundaries as intercultural socializational structures, paper voor congres 'Cultures', juli 1997a, Amsterdam.
- Bekkm, Dirck van & Wilco Vriesman, Empowerment door martiale bewegingstraining voor jonge mannen, programma voor verslavingsinstelling, Den Haag, 1997b.
- Bekkm, Dirck H.J. van, Sport, Violence and Leisure in Urban Settings, Search for liminal experiences in male adolescents, *Congress Elias Centenary Amsterdam*, december 1997c.
- Bekkm, Dirck H.J. van, To Belong and To Be Different: Balancing National and Ethnic Loyalties in Male Adolescents, in : *Dominant Culture in the Eyes of Minorities*, Janusz Mucha (ed) (in preparation 1998a)
- Bekkm, Dirck H.J. van, Leisure, Play and Work in Post-Modern Societies: Search for Liminal Experiences in Male Adolescents, in: *Leisure Studies* 1998b.
- Bekkm, Dirck H.J. van, Jonge mannen: Onbegrepen en Vechtlustig, *Trouw*, 8 februari 1998c.
- Bekkm, Dirck H.J. van, Een transitionele visie en aanpak in preventieve jeugdzorg ? Op weg naar een samenhangend intercultureel beleidskader, *Handboek voor Jeugdbeleid*, 1998d.
- Bloch, H.A. & A. Niederhoffer, *The gang, a study in adolescent behavior*, New York, Philosophical Library, 1958
- Bott, Elizabeth, *Psychoanalysis and Ceremony*, in: *The Interpretation of Ritual, Essays in Honour of A.I. Richards*, J. La Fontaine (ed), Tavistock Publications. London, 1972.
- Boszomenyi-Nagy, & I., G.M. Spark, *Invisible loyalties; reciprocity in intergenerational family therapy*, New York, Harper and Row, 1973
- Bovenkerk, F., Over de oorzaken van de criminaliteit van allochtone jongeren, *Aanpak jeugdcriminaliteit; met de neus op de feiten*, rapport commissie Monfrans, 1994
- Buysse, W., J. van der Ploeg, *Het sociale netwerk van jongeren in tehuizen*, Vakgroep Orthopedagogiek, Leiden, 1992
- Bunker, H., C. Baerveldt, Met de neus op de feiten? Het rapport: Aanpak jeugdcriminaliteit met de neus oip de feiten van de Commissie - Van Montfrans, *Jeugd en samenleving*, nr. 4, 1195, pp. 200-212
- Connors, M.E., Symptom formation; an integrative self psychological perspective, *Psychoanalytic psychology*, 11e jrg., nr. 4, 1994, pp. 509-523
- Criem, *Criminaliteit in relatie tot de integratie van etnische minderheden*, Den Haag, Ministerie Binnenlandse Zaken en Justitie, 1997
- Chavers, Ronald E., *Transversal Psychology, A systematic and methodological study of psychotherapy*, DIES, Cooperative Publishers, Utrecht, 1984.
- Cassirer, Ernst, *An essay on man, An Introduction to a Philosophy of Human Culture*, Yale University Press, New Haven, 1944/1962.
- Eliade, Mircea, *Das Heilige und das Profane*, Rowohlts Deutsche Enzyklopädie, Hamburg, 1957/1977.
- Elias, Norbert and Eric Dunning, *The Quest for Excitement, Sport and leisure in the Civilizing Process*, Basil Blackwell, Oxford, 1985.
- Edgar, Ian. *The Social Process of Adolescence in a Therapeutic Community*, in: P. Spencer, 1990.
- Eisenbruch, Maurice, From Post-Traumatic Stress Disorder to Cultural Bereavement: *Diagnosis of South-East Asian Refugees*, *Social Science and Medicine*, 33, 6, 673-680.
- Eliade, Mircea. *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*, Harper, New York, 1958/1977.
- Erikson, E.H., *Levensgang en historisch moment*, Utrecht, Spectrum, 1977
- Fairservis Jr., Walter A., *The Threshold of Civilization, An Experiment in Prehistory*, Charles Scribner's Sons, New York, 1975.
- Ferwerda, H.B., J.P. Jakobs e.a., *Signalen voor toekomstig crimineel gedrag; een onderzoek naar de signaalwaarde van kinderdelinquentie en probleemgedrag op basis van casestudies van ernstig criminele jongeren* Den Haag, Ministerie van Justitie, Dienst Preventie, Jeugdbescherming en Reclassering, 1996.
- Fishman, H. Charles, *Treating Troubled Adolescents: A Family Approach*, Basic Books, New York, 1988.
- Franken, Ingmar, Vincent Hendriks & Wim van den Brink, *Craving en verslaving: theorie, problemen en verder onderzoek*, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 53, 885-94, 1998.
- Friedman, Edwin H., *Systems and Ceremonies: A Family View of Rites of Passage*, in: B. Carter & M. Mcgoldrick (eds), *The Changing Family Life Cycle: A Framework for Family Therapy*, Allyn and Bacon, Boston, 1989.
- Gennep, Arnold van, *The Rites of Passage*, Routledge and Kegan, London 1906/1960.
- Gilmore, David D., *Manhood in the Making, Cultural Concepts of Masculinity*, Yale University press, New Haven, 1990.
- Good, Byron, J. *Culture and the DSM IV: Diagnosis, Knowledge and Power*, *Culture, Medicine and Psychiatry*, 20, 127-32, 1996.

- Gutknecht, Douglas B., Ritual and Liminality in Psychiatric Treatment: Therapeutic Rites of Passage, *Human Mosaic*, 5-61, 16, 1, 1982.
- Hall, Stuart, Toni Jefferson (eds), *Resistance through Rituals, Youth subcultures in post-war Britain*, Hutchinson University Library, London, 1980.
- Hamburg, David, Preparing for life: The Critical Transition, of Adolescence, *Crisis*, 4-15, 10, 1, 1989.
- Hart, van der Onno, *Overgang en Bestendiging: Over het ontwerpen en voorschrijven van rituelen in de psychotherapie*, Deventer, van Loghum Slaterus, 1978.
- Hart, van der Onno, *Rituals in Psychotherapy: Transition and Continuity*, New York, Ivington Publishers, 1983.
- Hecker, L. and M. Schindler, The Use of Rituals in Family Therapy, An Assessment Typology, *Journal of Family Psychotherapy*, 5, 1-25, 1994.
- Homans, G.C., Anxiety and Ritual: The Theories of Malinowski and Radcliff-Brown, *American Anthropologist*, p. 164-172, 43, 1941.
- Haen-Marshall, I., De predictie van geweldscriminaliteit, *Tijdschrift voor criminologie*, nr. 1, 1998.
- Hakkert, A., A. van Wijk e.a., *Groepsriminaliteit; een terreinverkenning op basis van literatuuronderzoek en een analyse van bestaand onderzoeksmateriaal, aangevuld met enkele interviews met sleutelinformanten en jongeren die tot groepen behoren*, Den Haag, Ministerie van Justitie, Directie Preventie, Jeugd en Sanctiebeleid, 1998.
- Hart, O. van der, *Overgang en bestendiging; over het ontwerpen en voorschrijven van rituelen in de psychotherapie*, Deventer, van Loghum Slaterus, 1978.
- Imber-Black, Evan, *Idiosyncratic Life Cycle Transitions and Therapeutic Rituals*, in: B. Carter & M. Mcgoldrick (eds), *The Changing Family Life Cycle: A Framework for Family Therapy*, Allyn and Bacon, Boston, 1989.
- Jayakar, Pupul, *The Earth Mother*, Penguin Books, Harmondsworth, 1989.
- Justitie, *Geweld op straat; maatregelen ter voorkoming en bestrijding*, Den Haag, Ministerie van Justitie, 1998.
- Lamboos, M., *Praktijk jeugdcriminaliteit is weerbarstig*, Den Haag, Ministerie van Justitie, *Justitiekant nr. 7*, 1998.
- Lee, Courtland C., *Saving the Native Son: Empowerment strategies for young black males*, Greensboro, North Carolina: ERIC Counseling and Student Services Clearinghouse, 1996.
- Lengbeek, Jaap, *Een meervoudige werkelijkheid: een sociologisch-filosofische essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme*, Wageningen, 1994.
- Lewin, K., *Principles of topological psychology*, New York, McGraw-Hill, 1936.
- Lex, Barbara W. *Neurobiology of Ritual Trance*, in: *The Spectrum of Ritual: a Biogenetic Structural Analysis*, E.G. diAquili, C.D. Laughlin, J. McManus (eds), New York, Columbia University Press, page 117-51, 1979.
- Mahdi, L. C., S.Forster & M. Little, (eds) *Between and Betwixt: Patterns of Masculine and Feminine Initiation*, Open Court, La Salle, Illinois, 1987.
- Majors, Richard, (ed.) *Educating Black children, New Directions and radical approaches*, Routledge, London, 2001.
- McNab, R. Tracy, What do Men Want?: Male Rituals of Initiation in Group Therapy, *International Journal of Psychotherapy*, p. 139-154, 40, 1990.
- Morinis, Alan, *The Ritual Experiences: Pain and the Transformation of Consciousness in Ordeals of initiation*, *Ethos*, p. 150-74, 14, 1986.
- Myerhoff, Barbara, *Rites of Passage: Proces and Paradox*, in: V. Turner, *Celebration: Studies in Festivity and Ritual*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1982.
- Naudascher, Brigitte, *Jugend und Peer Group, die pädagogische Bedeutung der Gleichaltrigen im Alter von zwölf bis sechzehn Jahren*, Julius Klinkhardt, Bad Helibrunn, 1978.
- Nijboer, J., *Investeren van en in jongeren; concurrentie tussen onderwijs en criminele subcultuur*, *Tijdschrift voor adolescentenzorg (TIAZ)*, nr. 4, 1995, pp. 158-166.
- Pleij, H., *Schaamteloos geweld; jongerengeweld is een uiting van de onbedwingbare lust naar status en erkenning*, *Volkskrant 7 februari 1998*.
- Ploeg, J. van der, *De peergroup*, *Tijdschrift voor adolescentenzorg (TIAZ)*, nr. 1, 1995, pp. 74-84.
- Preto, N.G., *Transformation of the family system in adolescence in: The changing family life cycle*, New York, Allyn and Bacon, 1989.
- Quin, W.H., N.A. Newfield, H.O. Protinsky, *Rites of Passage in Families with Adolescents*, *Family Process*, 24-101-111, 1985.
- Raphael, Ray, *Men from the Boys, Rites of Passage in Male America*, University of Nebraska, 1990.
- Rojek, Chris, *Veblen, Leisure and Human Need*, *Leisure Studies*, 14, 73-86, 1995.
- Schiffer, Eckhardt, *Warum Huckleberry Finn nicht süchtig wurde*, Quadriga Verlag, Berlin, 1993.
- Scheff, T.J. *Catharsis in Healing, Ritual and Drama*, University California Press, London, 1979.
- Schuyt, K., *Kwetsbare jongeren en hun toekomst; beleidsadvies gebaseerd op literatuurverkenning*, Rijswijk, Ministerie VWS, Publieksvoorlichting, 1995.
- Simons, Ronald L., Rand D. Conger, Leslie B. Whitbeck, *A Multistage Social Learning Model of the Influences and Peers upon Adolescent Substance Abuse*, *The Journal of Drug Issues*, 18, 3, 293-315, 1988.
- Spencer, Paul (ed), *Anthropology and the Riddle of the Sphinx: Paradoxes of Change in the Life Course*, Routledge, London, 1990.
- Turner, Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- Turner, Victor, (ed.) *Celebration: Studies in festivity and Ritual*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C., 1982.
- Werdmölder, H., *Van vriendenkring tot randgroep; Marokkaanse jongeren in een oude stadswijk*, Amsterdam, Het Wereldvenster, 1986.
- Wolf, Naomi, *Verwarrende tijden; de ontluikende seksualiteit van meisjes in het tijdperk van de pil*, Amsterdam, Forum, 1997.
- Winnicott, D.W., *The Location of Cultural Experience, in: Playing and Reality*, Pelican, London, 1971/1988.
- Yablonski, L., *The violent gang*, Middlesex, Penguin Books, 1969.
- Young, Frank W., *Initiation Ceremonies: A Cross-Cultural Study of States Dramatization*, Bobs-Merril, New York, 1965.
- Zoja, L. *Drugs, Addiction and Initiation: The Modern Search for Ritual*, Sigo Press, Boston, 1989.